

Вознюк О.В. Формування ціннісних орієнтацій особистості в контексті синергетичного підходу / О. Вознюк, С. Кубіцький // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. "Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном", Горлівка, 8-9 лист. 2007 р. / Горлів. держ. пед. ін-т іноземних мов. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 16, ч. 2. – С. 76-87.

УДК 371.2 (09)

Вознюк О.В.,

ст.викладач;

(Житомирський військовий інститут радіоелектроніки ім. С.П. Корольова
Київського національного авіаційного університету)

Кубіцький С.О.,

канд. пед. наук, доцент

Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса
Шевченка;

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ

У статті обговорюється процес формування ціннісних орієнтацій особистості у контексті синергетичного підходу як новітнього напрямку розвитку сучасної педагогічної думки.

В статье обсуждается процесс формирования ценностных ориентаций личности в контексте синергетического подхода как новейшего направления развития современной педагогической мысли.

In the article the process of forming the valued orientations of personality is put into question in the context of synergetic approach as the newest trend of the development of modern pedagogical ideas.

Актуальність проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості сучасного воїна зумовлена низкою чинників, серед яких можна виокремити важливість інституту армії у суспільстві, наявність інформаційної, психологічної боротьби, яка спрямована на маніпуляцію свідомістю сучасного воїна, "необхідність створення у Збройних Силах України сучасної системи морально-психологічного забезпечення, яка спиралася б не лише на аналітичні матеріали, але й на практику використання духовного потенціалу збройними силами країн світу (в українській армії механізмом формування та підтримання необхідного морально-психологічного стану особового складу військ (сил) під час підготовки і в ході операції (бойових дій) морально-

психологічне забезпечення виконання завдань операції в будь-яких умовах, а також стійкого, надійного й адекватного функціонування свідомості та психіки військовослужбовців під час бойових дій)" [5, с. 248].

Проблема формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців входить у контекст проблем підготовки спеціалістів у військовій педагогіці (О.В.Барабаншиков, О.П.Багас, М.М.Гречко, А.М.Григор'єв, М.І.Д'яченко, Л.Ф.Железняк, А.М.Зельницький, Л.О.Кандилович, І.С.Колодій, С.О.Кубіцький, В.С.Маслов, М.І.Нещадим, Г.М.Юхновець, І.О.Хорєв, В.В.Ягупов та ін.), психолого-педагогічних аспектів підготовки майбутнього офіцера (М.Й. Варій, О.В. Виноград, С.М. Гречко, Л.М. Дунець, М.О. Морозов, Т.І. Олійник. та ін.), проблем що орієнтовані на дослідження психологічного клімату, міжособистісних стосунків, сумісності військових колективів, а також стилю керівництва, авторитету керівника військового підрозділу тощо (С.А. Багрецов, Г. А.Броневицький, А. Д. Глотчкін, В.Ф.Давидов,С.Г. Запорожцев, Г.Д. Луков та ін.), проблем формування морально-психологічної, морально-політичної, морально-бойової, емоційно-вольової, ціннісно-мотиваційної та інших видів готовності (А.Я. Боднар, В.М. Крайнюк, В.М. Марченко, М.І. Пірен, Г.Д. Темко, М.І. Томчук, В.В. Шевченко).

Суттєво, що проблема формування ціннісних орієнтацій особистості військовослужбовця вимагає пошуку нових підходів до вирішення зазначеної актуальної проблеми.

Відповідно, **завданням нашої статті** є обговорення процесу формування ціннісних орієнтацій особистості у контексті синергетичного підходу як новітнього напрямку розвитку сучасної педагогічної думки.

Останніми роками набуває бурхливого розвитку концепція синергізму у навчанні і вихованні. Зазначається, що в сучасній освіті не слід долати хаос знань навчального процесу, особистості, а слід навчитися робити його творчим, використовуючи ідеї синергетики, яка вивчає процеси самоорганізації, сталості, розпаду та відродження різноманітних структур живої та неживої матерії. Тому, як вважається, навчальному процесові слід надавати самоорганізуючого, творчого характеру, оскільки він має нелінійну природу [7; 11].

Синергетичну інтерпретацію розвитку освіти здійснюють: В.С.Лутай, В.І.Редюхін, М.Ю.Оп'яков, С.С.Шевельова, В.Г.Буданов, А.П.Назаретян, В.І.Аршинов, К.Н.Солов'єнко, Є.Г.Пугачова, В.Н.Вандишев, В.А.Цикін, В.А. Кушнір, Н.Б. Булгакова, О.В. Чалий тощо.

Як пише М.І. Нещадим, систему освіти слід досліджувати з позиції синергетичної методології, оскільки ця система відповідає головним показникам відкритої системи [13, с. 681-682]. Як вважає цей науковець, у військово-освітній процес доцільно ввести синергетику, діючи за трьома напрямками. Синергетика для військової освіти (розробка і впровадження інтегративних курсів синергетики у вищій військовій школі та на різних етапах підвищення кваліфікації військових фахівців); синергетика у у військовій освіті (впровадження в окремих спеціальних військових та

загальнонаукових дисциплінах синергетичних підходів та використання стилю мислення і мови (апарату) синергетики, а також матеріалів, що ілюструють принципи синергетики, що дасть змогу створити горизонтальне поле міждисциплінарного діалогу, поле цілісності військової науки та гуманітарної, природничої, науково-технічної сфери і культури); синергетика самого процесу військової освіти (йдеться про синергетичність процесу становлення особистості військового фахівця та формування його світогляду і системи знань та уявлень [13, с. 679-680].

Є.М.Князева зазначає, що синергетичний підхід до освіти передбачає актуалізацію навчальної діяльності як нелінійну ситуацію, коли синергетичний підхід до освіти полягає в стимулюючій, потенціюючій або пробуджуючій освіті як відкритті учнем себе у процесі співробітництва із самим собою [9, с. 62-79].

Синергетичний підхід до освіти передбачає розуміння освітньої системи як єдності всіх аспектів актуалізації суспільних феноменів, що можна проілюструвати думкою І.Н.Сіземської та Л.І.Новікової, які вважають, що суспільна свідомість формується на перетині чотирьох векторів у їх узгодженості: критичного осмислення сучасної дійсності; збереження-відновлення традицій вітчизняної суспільної думки; врахування надбань попереднього позитивного соціокультурного досвіду, засвоєння світової культурної думки стосовно культурних традицій народу та потреб сучасного розвитку суспільства [14; 19, с.16].

При цьому, як вважають Л.І.Новікова та М.В.Соколовський, головною умовою підвищення ефективності освіти є наявність у школі гуманістичної виховної системи, яка пов'язує воедино все розмаїття впливів на вихованця (як в рамках класу, школи, близького їй соціуму, так і у сфері інших спектрів реальності – соціального, культурного, екологічного середовища [14, с. 137].

Загалом, на думку О.В.Москвиної, синергетичний підхід звільняє педагогічний простір від однолінійності і штампів, відкриває поліфункціональність і багатомірність гіпотез і теорій, дозволяє більш глибоко осмислити особливості творчого мислення й уяву учасників навчального процесу, забезпечити динаміку різноманітних способів, методів, принципів розвитку творчої особистості, створюючи при цьому нові умови для розкриття творчих здібностей [12, с. 33], що формуються у феноменологічній площині "крапок біфуркації".

Як вважає М.В. Богуславський, саме у крапках біфуркації, що являють собою альтернативні розвилки процесуальних можливостей та мають імовірнісний характер, виникають сприятливі умови для вивчення та моделювання різних ситуацій, вибудовування разом із вихованцями творчих шляхів розвитку, пошуку пояснення механізмів виникнення нового [3, с. 19].

Творчість передбачає також і самодетермінацію особистості, розвиток механізмів рефлексії, ціннісних орієнтацій особистості. Таким чином, як пише Б.М.Бім-Бада, одним із найбільш важливих моментів в освіті є усвідомлення способів пізнання, уміння перевіряти саме мислення, його шляхи, надійність методів, критичне уміння відмовитися заради істини від

своїх попередніх, вічно недостатніх знань, від упередженості та суб'єктивізму [15, с. 80].

І якщо одним із головних пріоритетів освіти є гармонійна, творча особистість, то з позиції викладеного вище, синергетичний підхід передбачає реалізацію таких принципів формування творчої особистості, як:

1. Принцип визнання самоцінності кожної особистості, яка тут розуміється як відкрита можливість.

2. Принцип флуктуації (відхилення) творчого мислення, який наголошує на факті, що будь-яка функціонуюча система не є стабільною, у ній неминуче накопичуються відхилення, що можуть призвести до хаосу і навіть викликати її розпад. Тут процес самоусвідомлення приводить до "порядку через флуктуацію".

3. Принцип суперечливості процесу розвитку творчих здібностей, який передбачає, що самоорганізація можлива при неоднорідності системи, за наявності нерівноважних структур, а сам розвиток тут розуміється як самоактуалізація наявних потенційних можливостей системи, а не як наведення порядку ззовні.

4. Принцип дисипації (самовибудовування) творчих здібностей, який базується на положенні синергетики, що у результаті флуктуаційних змін, що відбуваються в системі, починається процес дисипації – самовибудовування регулярної структури на рівні кооперативної, погодженої взаємодії часток, що утворить нову стаціонарну структуру.

5. Принцип єдиного темпосвіту (темпу розвитку) учасників навчального процесу і розвитку творчих здібностей у цьому процесі, коли під час еволюції відкриті нерівновагі системи інтегруються в складні цілісні структури, що розвиваються в різному темпі.

6. Принцип віковий сенситивності в розвитку творчих здібностей, коли у динамічній, постійно мінливій моделі розвитку особистості творчі здібності можна уявити у вигляді можливостей, що флуктуюють, відкриваються та закриваються, де момент відкриття є моментом істини, актом сенситивності. Якщо цей момент буде упущений, то багато здібностей уже не зможуть розкритися повною мірою [12, с. 33].

Як вважає А.Г. Шевцов, сучасна постнекласична наукова парадигма, яка створюється на наших очах, вимагає переходу від системної до системно-синергетичної методології дослідження педагогічних процесів, що є відгуком на постмодерністські тенденції у гуманітарних науках [25, с. 8].

Г.Г.Малинецький пише, що синергетичний підхід до навчального процесу полягає в тому, щоб адекватно сформулювати *стратегічні цілі освіти* і зрозуміти, що тут виявляється параметрами порядку, які визначають хід процесу навчальної діяльності як у процесуальному, так і телеологічному (утворенні цілі) планах. При цьому саме самостійна робота вихованців, як вважає Г.Г.Малинецький, найбільш повно сприяє розвиткові навичок студентів, їх "самоорганізації", необхідних для професійної діяльності [1], що, у свою чергу, сприяє розвиткові ціннісних орієнтацій особистості, в

основі якої домінує універсальний чинник розвитку суспільства – самостійна трудова активність людини, її певна автономність та самодетермінація.

Загалом, визнається необхідність розвинути синергетичний підхід до освіти, який може бути охарактеризованим і як гештальтосвіта. Остання – це така процедура навчання, такий спосіб зв'язку педагога та вихованця, коли процес навчання активізується не як процес перекладання знань з однією голови в іншу, не повідомлення, висвітлення та подавання готових істин. Це – нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого та зворотного зв'язку, солідаристичної освітньої пригоди, потрапляння (в результаті вирішення проблемних ситуацій) в один самоузгоджений темпосвіт. Це – ситуація збудження власних сил та здібностей того, кого навчають, ініціювання його на один з власних шляхів розвитку. Гештальтосвіта розуміється як стимулююча, збуджуюча, освіта, як відкриття себе чи співпраця з іншими людьми [9, с. 73; 20, с. 248-251].

Синергетичний підхід до освіти означає, також і інтеграцію людини та світу як двох системних утворень. Саме у зазначеному напрямі можна характеризувати таке завдання освіти, яке закликає її спонукати вихованця до мислення про смисл та походження речей, пошук цілісних життєвих сенсів, осягнення *мистецтва мислетворчості*, яке передбачає: осмислення людиною свого місця й призначення у світі; вироблення концепції життя; свідомий вибір життєвих цілей і оформлення їх у програму творення добра; створення необхідних умов для самореалізації особистісних сил; рівень соціальної та психологічної зрілості (підготовки); відповідальне ставлення до життя та до себе самого; духовно-практичну діяльність людини; відтворення в свідомості цілісної картини свого життя як індивідуальної історії в її часовій перспективі та ретроспективі [23, с. 35].

Як вважає В.М. Розін, якщо дотримувати ідей синергетического підходу, то на освіту можна подивитися як на складний соціальний організм, головні функції якого – відтворення досвіду, накопиченого в культурі, і створення умов для його цілеспрямованої зміни. Середовищем і зворотним зв'язком для подібного організму виступає, з одного боку, весь соціум, з іншого, – спеціалізовані форми соціальної рефлексії, починаючи від, власне, педагогічних, і закінчуючи політичними або літературними. Як орган соціуму освіта має гнучко адаптуватися до плинних змін соціального середовища і як наслідок мінятися сама. Суттєво, що освіта як соціальний організм слабо реагує на соціальні зміни. Вирішення цього протиріччя означає формування нового етапу розвитку освіти й педагогіки, а з погляду синергетики – нового соціального організму освіти. Виходячи з цього, В.М. Розін сформулював нові вимоги до сфери освіти, які пов'язані із вичерпаністю основної педагогічної парадигми (класичної системи освіти) і форм її теоретичного осмислення. Це виявляється, у тому, що стають неефективними традиційні цілі, зміст і форми освіти [18, с. 77-80].

Загалом, синергетичний підхід передбачає розгляд вихованця як систему, що перебуває у стані самоорганізації та саморозвитку, що здатна до рефлексії і самонавчання. При цьому процес самоорганізації передбачає

узгоджене функціонування освітньої системи у режимі реалізації зворотного зв'язку із зовнішнім середовищем, які виявляє синергетичні риси (динамічність, міждисциплінарність, інформатизація).

На наш погляд, у контексті синергетичного підходу вирішується проблема формування ціннісних орієнтацій особистості як мотиваційних чинників її поведінки.

У контексті синергетики *мотиваційні механізми* виявляються пов'язаними із творчою активністю особистості [10].

Проблема мотивації у становленні особистості є однією з суттєвих. У вітчизняній психології традиція особистісного підходу до проблеми мотивації пов'язується з іменем С.Л. Рубінштейна, який запропонував розглядати її як вияв "внутрішніх умов". Механізм кристалізації мотивації пов'язується із закріпленням ефективних стратегій, які виробляються у процесі взаємодії соціальних, ситуативних і внутрішніх особистісних чинників, та перенесення їх на інші види діяльності й у внутрішній план свідомості.

Відповідно, мотивацію як сукупність стійких мотивів особистості, що визначають її спрямованість, здатність діяти відносно незалежно від ситуативних детермінант, розглядають Б.Г. Ананьєв, В.Г. Асєєв, Л.І. Божович, В.К. Вілюнас, Г.С. Костюк. В українській психології таке трактування мотивації зв'язане з вчинковим підходом (В.А. Роменець, І.П. Маноха, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Найбільш складним у розумінні механізмів формування мотивації поведінки людини є процес переходу зовнішніх чинників мотивації у внутрішні, що на рівні синергетичної методології розуміється як обмін системи та її середовища енергією та інформацією. У цілому, процес переходу від зовнішнього до внутрішнього регулювання поведінки виявляється незрозумілим, тобто незрозумілим є те, яким чином зовнішня детермінація людської поведінки формує внутрішню детермінацію і поступово починає замінюватися нею, яким чином дитина, спочатку цілком залежна від зовнішнього середовища свого існування (принцип соціальної адаптації), кристалізує принцип внутрішньої мотиваційної детермінації.

Поняття "внутрішньої мотивації", введене у науковий обіг Е. Дісі та Р. Раяном, протягом певного часу не диференціювалося на ситуативний та ціннісний рівні. Вважалося, що внутрішня мотивація призводить до підвищення ефективності, тривалості діяльності, задоволення він неї, інтересу, психологічного комфорту та ін. [24]. Беручи до увагу структуру детермінації діяльності (потребова та ціннісна) [6], можна виділити два рівні розвитку внутрішньої мотивації – ситуативний та ціннісний [8].

На ситуативному рівні внутрішня мотивація визначається структурою певної ситуації і залежить від здатності цієї ситуації задовольнити потреби людини у самодетермінації, компетентності та значущих міжособистісних стосунках. Вони, за Е. Дісі та Р. Раяном, є провідними для розвитку внутрішньої мотивації. Отже, на ситуативному рівні показниками внутрішньої мотивації можуть бути відчуття самодетермінованості,

компетентності, інтересу до діяльності та її ефективності тощо. Зазначені показники можна використовувати як операціоналізовані визначення внутрішньої мотивації: вони можуть бути виміряні тим чи іншим способом і доступні для спостереження безпосередньо. Однак, вони не показують, в якій мірі внутрішня мотивація стала особистісним надбанням та набула ціннісного сенсу.

Провести таке дослідження можна з використанням показників внутрішньої мотивації ціннісного рівня. На ціннісному рівні внутрішня мотивація проявляється як особистісне новоутворення, вона є ознакою ціннісної детермінації життєдіяльності. Аналізуючи концепцію надситуативної активності В.А. Петровського, можна дійти висновку, що активна не адаптивність (надситуативність) є суттєвим показником розвитку внутрішньої мотивації на ціннісному рівні. Цей висновок впливає з точки зору, згідно з якою виокремлюються два види активності – адаптивної та неадаптивної [16]. Адаптивна стратегія полягає в пристосуванні до ситуації та близька до потребового рівня детермінації діяльності. Неадаптивна ж активність переносить акцент на вплив суб'єкта на ситуацію та її зміну. Так, В.А. Петровський стверджує, що “в фактах активно-неадаптивного виходу людини за межі відомого і заданого проявляється, на нашу думку, власне суб'єктність, тенденція людини діяти в напрямку самовипробування, оцінки себе як носія “вільної причинності” [16, с. 91]. Надситуативний мотив В.А. Петровський характеризує спонуканими, які надлишкові з точки зору задоволення потреб, і можуть навіть знаходитися на протилежному до них полюсі, а прийняття надситуативної мети не впливає з безпосередніх вимог ситуації [17]. Однак саме ці характеристики (вихід за межі потребово-ситуативної детермінації) і описують розвиток внутрішньої мотивації на ціннісному рівні.

Тісно пов'язаним з внутрішньою мотивацією та надситуативною активністю є феномен творчої діяльності. Д.Б. Богоявленська виявила особливу творчу активність, яка не стимулюється ні зовнішніми чинниками, ані впливом внутрішніх оцінок, але характеризується виходом за межі заданої мети та високим рівнем творчості [2].

Отже, внутрішня мотивація на ситуативному та ціннісному рівнях визначається відчуттям самодетермінованості, компетентності та значимих стосунків з іншими. Однак, якщо на ситуативному рівні людина є об'єктом впливу ситуації, і задоволення чи фрустрація базових потреб визначається структурою діяльності, то на ціннісному рівні внутрішня мотивація стає диспозиційним освітєм, а значить, самодетермінованість, компетентність та значимі стосунки з іншими перейшли у ціннісну сферу і самі тепер детермінують стратегію діяльності [8; 24].

Таким чином, формування внутрішньої мотивації до певного виду діяльності впливає з розвитку творчої складової виховання, а формування творчої особистості з позиції викладеного вище є головним моментом у кристалізації внутрішньої мотивації поведінки людини.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здібності суб'єкту виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності" [2; 24], як вміння бачити ціле раніше за частини, переходити за межі "безпосередньої даності" та маніпулювати категоріями потенційно-можливого, віртуального.

Таким чином, формування позитивної мотивації вихованців та студентів до навчальної та професійної діяльності реалізується шляхом формування творчої особистості вихованця. При цьому тут слід орієнтуватися на особистісні риси творчої людини, на характер творчої активності особистості. Розглянемо деякі з важливих аспектів творчої активності особистості. Перш за все, творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу синергійного, багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію *надситуативності* як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності". Крім того, творчість є цілісним освітим, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини. Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів, а сама людина спроможна синергетичним чином сполучати різні когнітивні стратегії та риси характеру [4].

З позиції синергетичної, особистісно-орієнтованої концепції виховання усі виховні заходи, так чи інакше, мають бути спрямовані на формування творчої особистості людини, яка синергетичним чином поєднує свідомий та несвідомий аспекти психічної діяльності. Як пише М.О.Федорова, у навчальній діяльності мотиви діяльності формуються в переплетенні свідомої і несвідомої сфер психіки людини, тому з позиції синергетичного підходу, мотивація навчальної діяльності вихованця – це процес створення умов для стійкої зміни його психічного стану у напрямку розв'язання протиріч у задоволенні пізнавальних потреб. У процесі такого навчання знання стає для вихованця особистісно значущими, що сприяє підвищенню якості його засвоєння й у кінцевому рахунку ефективності навчання [21, с. 96-97].

І якщо творчість передбачає вихід у багатомірний, багатозначний контекст пізнання дійсності, що з позиції синергетики можна кваліфікувати як *стан нестійкості*, то, як вважає М.О. Федорова, саме стан нестійкості забезпечує вибір стратегії навчання, оскільки саме в момент нестійкості, розгубленості зовнішній педагогічний вплив (навіть саме незначний) здатен постати визначальним у виборі одного із шляхів розвитку. Отже, нестійкість дозволяє більш активно сприймати інформацію, а дидактична значущість крапок біфуркації полягає в тому, що тільки в них можна інформаційним

чином досить слабким, але істотним для системи впливом уплинути на вибір поведінки системи. І, навпаки, у стані стійкості, коли освітній процес йде рівно і впевнено до поставленої мети, будь-які зовнішні впливи (навіть досить потужні) як правило будуть марними [21, с. 97-98].

Суттєво, що нестійкість системи зростає в міру збільшення обсягу інформації. Причому в стан нестійкості систему приводять зовнішні і внутрішні чинники. До зовнішніх факторів можуть бути віднесені: вплив соціуму або економічні умови; матеріальна база, зміст і засоби навчання, загальний зміст освіти, способи її структурування й інформаційного наповнення; технології навчання і виховання; методики викладання окремих дисциплін; закономірності засвоєння усіх видів інформації; закони і закономірності розвитку педагогічних систем; особливості діяльності викладача, його творчий потенціал і т.д.

До внутрішніх чинників можна віднести: наявну базу знань, умінь, навичок педагога і вихованця, їхні потенційні можливості, особистісні якості, пізнавальні потреби, внутрішні мотиви діяльності, зміст діяльності, пластичність до сприйняття інформації, природні задатки, схильності і здібності і т.д. [21, с. 97-98].

Зазначене вище дозволяє дійти важливого висновку, що для реалізації принципів синергетики в освіті необхідна нова освітня технологія, яка б вирішила триєдину задачу: виховання творчої особистості з відповідними ціннісними орієнтаціями; її адаптацію до умов життя, що змінюються; надання можливостей для подальшого саморозвитку та самореалізації [22, с. 46].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Астафьева О.Н., Делокаров К. Теория самоорганизации и образование. По материалам научно-методической конференции "Синергетика и учебный процесс" // Лицейское и гимназическое образование. – 2000. – №3. – С.92-96.
2. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. Ун-та, 1983. – 173 с.
3. Богуславский М.В. Страсти по синергетике // Мир образования. – 1999. – № 5. – С. 17-21.
4. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологи. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
5. Жаров А.І Проблема формування ціннісних орієнтацій особистості воїна Збройних Сил України як складової національної безпеки // Мультиверсум. Філософський альманах: 36. наук, праць / Гол. ред. В.В. Лях. - Вин. 36. - К.: Український центр духовної культури, 2003. – С. 248-257 с.
6. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 233 с.
7. Клепко С. Ф. Интегративна освіта і поліморфізм. – Київ-Полтава-Харків: ПОПОПП, 1998. – 360 с.

8. Климчук В.О. Розвиток внутрішньої мотивації // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 75–78.

9. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии. 1997. – № 3. – С. 62-79.

10. Кубицький С.О., Вознюк О.В. Розвиток мотивації курсантів // Вісник Національної Академії Оборони України. Збірник наукових праць. – 2006. – № 2. – С. 75-79.

11. Кушнір В. А. Ідеї постмодернізму в педагогічному процесі // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 7– 10.

12. Москвина А.В. О синергетическом подходе в развитии творческих способностей учащихся // Педагогическая мысль и образование XXI века: Россия – Германия (Материалы Международной научно-практической конференции. 20-21 апреля 2000 г.). – Оренбург. – 2000. – С. 177-181.

13. Нещадим М.І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Вид.-полігр. центр "Київський університет", 2003. – 852 с.

14. Новикова Л.И., Соколовский М.В. "Воспитательное пространство" как открытая система. (Педагогика и синергетика) // Общественные науки и современность. – 1998. – №1. – С.132-143.

15. Педагогическая антропология. Учебное пособие / Авт. – сост.Б.М.Бим-Бад. – М.:Урао. – 1998. – 576 с.

16. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1996. – 512 с.

17. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М., 1992. – 223 с.

18. Розин В. М. Образование как синергетическая система // Синергетика и образование. – М.: Издательство "Гнозис". – 1997. – С. 77-80.

19. Сиземская И.Н., Новикова Л.И. Проблемы современного воспитания в философском контексте // Педагогика. – 1998. – №7. – С.15-20.

20. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция. – 2000. – 536 с.

21. Федорова М.А. Педагогическая синергетика как основа моделирования и реализации деятельности преподавателя высшей школы // Диссер... канд.пед.наук. – 13.00.08. – теория и методика профессионального образования. – Ставрополь, 2004. – 169 с.

22. Харитонов В.А., Санникова О.В., Меньшиков И.В. Синергетика и образование: перспективы взаимодействия // Антропозекологические подходы в современном образовании. Ч.2.- Новокузнецк, 1999. — С. 44-48.

23. Чирка В.В., Чирка Г.Е. Навчання мислетворчості – складова філософії освіти // Шкільний світ. – 1998. – № 10. – С.35.

24. Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 116-132.

25. Шевцов А. Г. Моделюємо педагогічний процес. Системно-

синергетичний підхід // Освіта (Творче об'єднання "Галузь"). – 2-9 квітня 2003. – С. 8.